

A burgenlandi német nyelvjárások magyar lexikai elemeiről

PÁTROVICS PÉTER

habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Abstrakt: Der vorliegende Artikel befasst sich mit den ungarischen Lehnwörtern des burgenländischen Dialekts der deutschen Sprache in Österreich. Obwohl der signifikante Einfluss des Deutschen auf das Ungarische wohl bekannt ist, sollte betont werden, dass auch ein Prozess in die entgegengesetzte Richtung stattgefunden hat. Dieser Prozess manifestierte sich darin, dass das Ungarische auch das Deutsche beeinflusste, jedoch in viel geringerem Maße. Der Einfluss des Ungarischen zeigte sich lediglich im Bereich des Wortschatzes. Aus historischen und kulturellen Gründen ist der Einfluss der ungarischen Sprache auf das Burgenländische bedeutender als auf andere deutsche Dialekte. Die aus dem Ungarischen stammenden Wörter des Burgenländischen beziehen sich in der Regel auf die ländlich-bäuerliche Lebensweise der im Burgenland lebenden ungarischen Gemeinde und zeugen vom dauerhaften Zusammenleben von Deutschen und Ungarn.

Schlüsselwörter: Österreichisch, Burgenländisch, Hianzen, Ungarische Lehnwörter, Sprachkontakte

1. Burgenland létrejötté és a történelmi előzmények

Az osztrák Burgenland tartomány nevének nincs régi magyar neve, hiszen a Párizs környéki békék után megalkotott műszóval van dolgunk. Az eredetileg javasolt név *Dreiburgenland* lett volna, ami a Moson, Sopron és Vas megyék központjainak német nevére: *Wieselburg*, *Ödenburg*, *Eisenburg* utal vissza. A közhiedelemmel ellentétben tehát nem az a Burgenland név magyarázata, hogy ezen a hegyes-dombos tájon sok vár található. Az újabban használt *Várvidék* éppúgy a német elnevezés tükörfordítása, mint a horvát *Gradišće*, amely Mate Meršić-Miloradić költő alkotása. A mai osztrák tartomány csak 1921-ben jött létre három nyugat-dunántúli megye zömében németajkú, hiencek lakta nyugati részeiből. Mivel ez a terület a történelmi Magyarország nyugati határainál található, története a mindenkor magyar–osztrák kapcsolatok hú tükre. A terület évezredek múltja során csak viszonylag ritkán volt pusztító háborúknak kitéve. Voltak azért persze harcias idők is, mint például a 13. század végén a Kőszegiek és a Habsburgok viszályai, III. Frigyes magyarországi várfoglalásai 1445-ben, vagy éppen Mátyás 1477–1487 között zajló osztrák háborúi, sőt talán még a 17. századi Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre vezette rendi felkelések és a Rákóczi-szabadságharc időszak is ide számítanak. A kezdetben gyéren lakott határvidéken a 12–13. századtól fogva jelentős német betelepítések történtek. Egy elképzelés szerint a hiencek neve a Kőszegi család III. Béla

korában élt egyik tagjával kapcsolatos.¹ A Héder nemzetségből származó Kőszegiek őse, Wolfer ispán – Pannonhalma filiájaként – Németújváron alapította meg a térség egyik legrégebbi bencés monostorát. Ez azonban nem volt hosszú életű, mert III. Béla cserével megszerezte a birtokot és királyi várat emeltetett a kolostor helyén, a hegyen. A 12. század második felében került magyar fennhatóság alá Lánzsér vára is. A németül „az ország becsülete” (<*Landes Ehre*) jelentéssel bíró nevű vár az eredeti központjáról locsmándinak hívott várispánság központja lett. A már az Árpád-kor utolsó másfél századában megkezdődő németesedést jól szemlélteti a Borostyánkő (eredeti német nevén *Bernstein* azaz: *Bärenstein* vagyis ‘Medvekő’) esete. A név egyben annak korai bizonyítéka is, hogy abban az időben a Keleti-Alpokban még medvék éltek. A német betelepülés folyamata az Anjou- korban is folytatódott. A spanyol eredetű Nagymartoniak a 14. század elején építették a híres Fraknó várát. Az ő sasos címerük szolgált alapjául a jelenlegi osztrák tartomány címerének is. Ez egy aranyszínű pajzs, melyen egy fekete sziklán álló, szétterjesztett szárnyú vörös sas látható. A címer ebben a formájában 1922-ből származik, egyesítve a 15. századi kihalásukig Burgenlandban nagybirtokos Güssing-Bernstein és Mattarsdorf-Forchtenstein grófi családok jelképeit. Egy másik nevezetes Sopron megyei család, az eredetileg Csornainak nevezett Kanizsaiak építették ki egyik fő rezidenciájukként Kismartont (Eisenstadt), ez a város ma a kis osztrák tartomány székhelye (Dénes – László é. n.: 5–7).

2. A magyar nyelv helyzete Burgenlandban

A területen az ausztriai német burgenlandi dialektusán (vagy inkább dialektusain vö. Perschy 2004: 7) kívül megtalálható még a burgenlandi (pontosabban szólva nyugat-magyarországi) horvát, amely egy mikrosztenderd szláv nyelv (Nyomárkay 2007: 161–167, 2013: 32–33) és szintén tartalmaz magyar lexikai elemeket (Nyomárkay 1992: 8), valamint a cigány nyelv (romani) egy sajátos burgenlandi változata, és léteznek magyar nyelvszigetek is (Perschy 2004: 7).

Burgenland soha nem volt kimondottan magyar vidék, de a statisztikák szerint még létezik itt két magyar többségű falu. [...] Alsóőr (Untervart) és Őrsziget (Siget in der Wart) a Felső-Őrségnek nevezett kistérséghez tartoznak, melynek lakosai, az örök máig megőrizték XVII. századi magyar nyelvjárásukat. (Zsuppán 2011: 10)

¹A helyi németajkú etnikumot jelölő hiencek (más változatban hiancok vö. *Hienzen* vagy *Hianzen*) nevének forrása valószínűleg a jellemző orrhangúsággal ejtett, ‘most’ jelentésű, tájnyelvi *hienz*, *hianz* vagy *heanz* alak.

A magyar nyelv burgenlandi státuszával kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy Burgenlandban jelenleg is egyre gyorsuló ütemű nyelvcseré zajlik, amely végső fokon a magyar nyelv teljes háttérbe szorulásához és a magyar anyanyelvű közösség nyelvi asszimilációjához vezethet.² A jellemzően földműveléssel foglalkozó, református vallású magyarok, akik között – kisebb mértékben bár, de – értelmiségiek: orvosok, ügyvédek, tisztviselők és tanárok is voltak, valamint a főként iparosokból és kereskedőkből álló, zömében evangélikus vallású, németajkú népcsoport közötti egyensúly 1921-et követően, a nyugat-magyarországi terület Ausztriához csatolása után borult fel, amikor a magyar nyelvű értelmiség elhagyta a területet, s a helyére németek érkeztek. Nota bene, a két csoport már azelőtt sem keveredett egymással, viszonyukat a kölcsönös idegenkedés és lenézés jellemezte, körükben a vegyesházasságok nem voltak jellemzők. Habár az osztrák állam 1921 után az oktatási rendszer segítségével is igyekezett elősegíteni a nyelvi asszimilációt, annak felgyorsulásában mégis főként a magyar és a német nyelv szimbolikus szerepének a megváltozása játszotta a fő szerepet: a magyar nyelvhasználat színterei beszűkültek, s míg „a német a boldogulás és a lehetőségek nyelve, a magyar a hagyományoké és [a rendszerváltásig (megj. tőlem)] az elmaradott, szovjet uralom alatt álló keleti blokk egyik nyelve” (Sándor 2014: 142) lett, amihez ráadásul még a nehéz fizikai munkával járó gazdálkodás és a paraszti élet képzete is kapcsolódott. Ezek pedig nem tették vonzóvá a magyar nyelvet a magyar családból származó fiatal nők számára, akik – mivel taszította őket a sok és nehéz munkát jelentő földművelés és a szőlőültetvények gondozása – inkább osztrák férfit választottak párjuknak. Ennek az lett a következménye, hogy később, új családjukban, a gyermekeikkel való érintkezés során már inkább a domináns német nyelvet használták, ami a magyar nyelv fokozatos térvesztéséhez vezetett (erről részletesebben l. Gal 1978: 1–16, 1991: 123–156, Sándor 2014: 138–143).

3. A magyar nyelv lexikai hatása a burgenlandi dialektusokra

A magyar nyelv németre gyakorolt lexikai hatásáról általánosságban elmondható, hogy található ugyan a németben néhány magyarból származó vagy magyar közvetítéssel kölcsönzött lexikai elem, ezek azonban többnyire ún. kultúrsvavak.³ S noha a német nyelv sztenderd ausztriai változatában valamivel

²Némi reményre adhat okot, hogy az 1990-es évek óta a fiatalabb generáció tagjai közül egyre többen kezdenek érdeklődni a nagyszülők által még használt magyar nyelv iránt. Burgenlandban már működik olyan értelmiségi csoport, amely a magyar hagyományok megőrzését tekinti feladatának és aktívan tesz is ezért.

³Ilyen szavak pl.: *Gulasch*, *Husar*, *Paprika*, *Puszt*a, *Tschako*, *Tschardasch*, vagy a magyar *talpas* szóból származó, 'ügyetlen, kétbalkezes' jelentésű *Tolpatsch* – utóbbit az új német helyesírás –

nagyobb a magyarból átvett szavak száma⁴, teljes a tudományos konszenzus arra nézvést, hogy a német nyelv hatása jóval nagyobb volt a magyarra⁵, mint fordítva (Bárczi 1975: 317–319). Sok éve már, hogy mestere, Hadrovics László nyomdokain haladva Nyomárkay István foglalkozni kezdett a burgenlandi horvátok regionális irodalmi nyelvével, kitérve annak egyes, a magyarból kölcsönzött lexikai elemeire is (Nyomárkay 1992: 8, 11, 1996). Az ausztriai németre gyakorolt szláv hatást vizsgáló előzményekkel is rendelkező (Pátrovics 2005: 113–117, 2015/a: 167–178, 2015/b: 217–220) jelen tanulmány – áttételesen kapcsolódva Nyomárkay István kutatásaihoz – ezúttal az ausztriai német nyelv burgenlandi nyelvjárásainak magyar eredetű szavait tekinti át. Ezek az alábbiak:

Adamasch 'aratás utáni ünnepi étkezés', forrása a magyar *áldomás* szavunk

Babrigajontschi a magyarok tréfás értelmű gúnyneve, forrása minden bizonnyal a magyar *paprikajancsi* kifejezés

Badschi 'kedves idősebb férfi', forrása a magyar *bácsi* szavunk

Bassamatta! nevetlen, rossz gyerekek mondott durva szitokszó, valószínűleg látszik, hogy magyar vulgáris *bassza meg!* káromkodás eltorzított változatával van dolgunk

Bitschga 'behajtható pengéjű, zsebben hordható kés, kiskés', forrása minden bizonnyal a magyar *bicska* szó (a kifejezés csak Burgenland déli részén használatos)

Bladasch 'nagy hasú, pocakos ember', maga a *blad* melléknév (a német *gebläht* 'felfújt, feldagadt, felduzzadt' burgenlandi dialektusban használatos alakja), kiegészülve a magyar *-ás* főnévképző németben adaptálódott formájával (*-asch*)

hibás etimologizálás eredményeként, a *toll* szóval való kapcsolatát tévesen feltételezve – *Tollpatsch* formában rendeli írni (Szn. 1996: 6)

⁴A fentiek mellett megtalálhatók pl. a *Fogosch* 'fogas (süllő)' *Mullatschag* 'dáridó, dorbézolás', *mullattieren* 'dorbézol', *Palatschinke* 'palacsinta', *Pogatsche* 'pogácsa' szavak is (Ebner 1980: 72, 128, 135, 142).

⁵A német hatásban – ismert történelmi-kultúrtörténeti okokból – fontos szerepet játszott az ausztriai német, Balázs Géza még egy többen által tévesen óeurópainak vélt gyermekmondóka osztrák eredetére is felhívja a figyelmet (Balázs 2016: 69).

Gatja (-housn) 'alsónadrág, illetve rövidnadrág', forrása az – egyébiránt szláv eredetű (vö. szerb vagy horvát *gaće* 'ua.') – magyar *gatya* szavunk

Gieral 'kapzsi, mohó ember', képzésének alapjául a magyar *király* (pontosabban szólva ennek régies alakja, a *kerály*) szolgálhatott

Gorowadsch 'fűzfavessző, korbács', forrása a magyar *korbács* szavunk

hideg, meleg a magyarból kölcsönzött szópár kizárólag a *Da Hideg hod in Meleg gefre(i)ssn.* kb. 'A hideg belezabált a melegbe' mondásban őrződött meg, amellyel az első őszi hidegek beköszöntét szokás kommentálni

Houtta 'a község területe, községhatár', forrása a magyar *határ* szavunk

Ischtanudschi! tipikus burgenlandi káromkodás, a magyar *istenuccse!* kifejezés eltorzított változata

Juregett a magyar *jó reggelt!* köszönés eltorzított változata, amely egyedül a *bis Juregett* körülbelül 'virradatig, reggelig' kifejezésben maradt fenn

Lanka 'serdülő korú lány', gyakran 'kotnyeles kislány', az átvétel alapja azonban nem a magyar *l(e)ány* szó, ahogyan Perschy véli (2004: 46), hanem ennek deminutív alakja, a *l(e)ányka*

Lekwa 'gyümölcsíz, lekvár', forrása a – máskülönben szláv eredetű – magyar *lekvár* szavunk

Muladschag 'dorbézolás, ivászat, tivornya', forrása a magyar *mulatság*, a burgenlandi német tájszó esetében jelentésromlással járó jelentésszűkülés figyelhető meg az eredeti magyar szó 'zenés, táncos szórakozás' értelméhez képest.⁶

Nedsch jellemzően a *poa Nedsch* kifejezésben él, amely 'jelentéktelen pénzösszeget' jelöl, eredetileg 'négy fillér' lehetett az értelme, forrása a magyar *négy számnév*

⁶A szó *Mullatschag/Mulatschag/Mullatschak* formában ismert az ausztriai német sztenderd változatában, Karl Kraus is használja *Az emberiség végnapjai* (*Die Letzten Tage der Menschheit*) című művében 'tányér- és pohártöréssel végződő, zajos, féktelen tivornya' értelemben. A főnév mellett megvan a *mullattieren* 'mulat, dorbézol' jelentésű ige is (a példákat l. Ebner 1980: 128, Sedlaczek 2014: 185).

Pischtli, Pischtlaz István (német *Stefan*) személynév becézett formája, forrása a magyar *Pisti* becenév

Potschgai 'ügyetlen, kétbalkezes ember', habár az áthallás az ausztriai német *Patscherl* 'ügyetlen, tutyimutyi gyerek' és a *patschert* 'kétbalkezes, ügyetlen' szavakkal nyilvánvaló, a szó forrásként mégis a *Bocskai*, illetve a *Pocskay* családnevek valószínűsíthetők

Schani, Schanji jóllehet az ausztriai német sztenderd változatában a szó a *Johann* 'János' francia hatásra képződött (vö. *Jean*)⁷ becéző formája, Burgenlandban az *Alexander* 'Sándor' becéző formájaként is használatos, ami a magyar *Sanyi* becéző forma hatásának tudható be

Tschikerl 'fiatal ló, csikó', a szó forrása a magyar *csikó*, a burgenlandi nyelvjárási alak a szóvégi deminutív *-erl* képző hozzátoldásával keletkezett

Tschuri 'ejakulátum, sperma', Perschy szerint valószínűleg a magyar *csurrant* ige szolgálhatott a képzés alapjául (Perschy 2004: 67); a szót azonos jelentésben ismeri az osztrák köznyelv is, Sedlaczek szótárában azonban a burgenlandi cigány (romani) *djuuri* 'leves, váladék' jelentésű alakból származtatja (Sedlaczek 2014: 287) amely a magyarországi lovári *shordyol* 'ömlik', *shorel* 'önt' szavaival lehet rokon (Rostás Farkas – Karsai 1991: 111)

Tschutta 'fa ivóedény', valószínűleg a magyar *csutora* szó eltorzított változatával van dolgunk

Umuakn 'uborka' a szó a magyar *uborka* eltorzított változata, amely talán a *Gurken* többes számú alak hatására a szóvégi *-n* végződéssel egészült ki, németesebb formát öltve. A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy végső fokon mind a magyar *uborka* (amelynek *ugorka* tájnyelvi alakja is ismert), mind pedig a német *Gurke* szláv átvétel, az előbbi forrása feltehetően valamely nyugati szláv nyelv, míg az utóbbi pontosan nehezen lenne megállapítható (Bárczi 1991: 322, Drosdowski 1989: 259)

⁷ A személynévek becézett formáira máskülönben jellemző, hogy sokuk idegen hatást mutat (vö. *Antal*, de *Tóni*<ol. Antonio, *Benjámín*, de *Bendzsi*<ang. Benji, *Eleonóra*, de *Eli*<ang. Ellie, *Erzsébet*, de *Betti*, *Eli*, *Liza*, *Lizi*<ang. Betty, Elisa, Lizzie, Elisabeth, *Ferenc*, de *Ferkó*<szlk. Ferko vagy *Franci*<ném. Franz, *János*, de *Jankó*<szlk. Janko, *László* de *Laci*<cseh Václav vagy *Ladisz*<lat. Ladislaus, *Péter* de *Petya*<or. Петра, *Sándor*, de *Szása*<or. Cawa, *Vilmos*, de *Vili*<ném. Willi, Willy

Üschmek 'verés, ütések', Perschy (2004: 69) szótárában a magyar *ütések* többes számú főnévi alak eltorzított változatának tartja, valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a magyar *megüt* ige imperatívuszi alakja, az *üss meg!* szolgálhatott az átvétel alapjául

Wiga 'bika' (gyakran 'a falu bikája' értelemben is), a szó a magyar *bika* eltorzított változata

A fentebb vizsgált átvételek lexikai oldalról alátámasztani látszanak a Susan Gal és a Sándor Klára által az ország nyugati nyelvhatáránál uralkodó nyelvi helyzetről leírtakat (Gal 1991: 123–156, Sándor 2014: 138–143). Jól tükröződik bennük a magyar anyanyelvű közösség életformájának gazdálkodó – paraszti jellege, hiszen a magyarból átvett szavak közül több is ehhez az alapvetően vidéki léthez, ennek fogalmaihoz, tapasztalataihoz és hagyományaihoz, illetve jellegzetes objektumaihoz kötődik, vö. *Adamasch, Bitschga, Gatja (-housn), Gorowadsch, hideg-meleg, Houtta*⁸, *Lekwa, Mulatschag, Tschikerl, Tschutta, Umuakn, Wiga*. A két nyelvközösség hosszabb időn át tartó, szoros egymás mellett élésének eredménye lehet az *-ás* főnévképző burgenlandi adaptációja (*Bladasch*), és ebből adódnak egyes gyakorta hallott kifejezéseknek, a köszönési formáknak, valamint a személynevek becézett alakjainak az átvételei is, vö.: *Badschi, Bassamatta!, Ischtanudschi!, Juregett, Lanka, Pischti, Pischtl, Schani, Schanji, Tschuri, Üschmek*. Egyes kölcsönzések azt mutatják, hogy a magyar nyelvi közösséghez tartozásnak és magának a magyar nyelvnek a presztízse alacsony volt a németajkú közösség értékrendjében: *Babrigajontschi, Potschgai*.

Felhasznált irodalom

- Balázs, G. 2016. *Nyelvi barangolások*. Budapest. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó.
- Bárczi, G. 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest. Gondolat.
- Bárczi, G. 1991. *Magyar Szófejtő Szótár*. 2. változatlan kiadás. Budapest. Trezor Kiadó.
- Dénes, J. – László, J. é. n. *Burgenland*. Budapest. Anno Kiadó.
- Drosdowski, G. 1989. *Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache*. Duden 7., 2. Aufl. Mannheim /Leipzig/Wien/Zürich. Dudenverlag.
- Ebner, J. 1980. *Wie sagt man in Österreich?* Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich. Dudenverlag.

⁸Érdekes egyezés, hogy a magyar *határ* szó átvételére *hatar* formában Nyomárkay is hoz példát a burgenlandi horvátból (Nyomárkay 2007: 166).

- Fussy, H. – Steiner, U. (eds.) 2002. *Österreichisches Wörterbuch*. 39. Aufl. Wien, ÖVB. Pädagogischer Verlag GmbH.
- Gal, S. 1978. Peasant mencań'tgetwives. In: *Language in Society* 7., 1–16.
- Gal, S. 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: Kontra, M. (ed.) *Tanulmányok a határon túli kétnyelvűségről*. 123-156., Budapest. Magyarágkutató Intézet.
- Nyomárkay, I. 1992. *Sprachhistorisches Wörterbuch der burgenländischen Kroaten*. Probeheft. Budapest. ELTE Szláv Intézet.
- Nyomárkay, I. 1996. *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Nyomárkay, I. 2007. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest. ELTE BTK, Szláv Filológiai Tanszék.
- Nyomárkay, I. 2013. *Szláv szomszédaink*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Pátrovics, P. 2005. Slawische Elemente in der Österreichischen Phraseologie. *Studia Slavica Hungarica*, 113-117.
- Pátrovics, P. 2015/a. Szláv elemek az osztrák frazeológiában. In: *Tanulmánykötet Milosevits Péter Tiszteletére*. Opera Slavica Budapestiensia. 3.14, Litterae Slavicae, Lukács, I. (ed.), Budapest. ELTE BTK, Szláv Filológiai Tanszék: 167–178.
- Pátrovics, P. 2015/b. *Teschek* – egy szláv eredetű (?) bécsi kifejezés nyomában. In: *Szlávok és magyarok. Köszöntőkönyv Zoltán András 65. születésnapjára*. Olvasatok 5., Hegedűs, I. – Janurik, Sz. – Laczházi, A. (eds.), Budapest. ELTE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék: 217–220.
- Perschy, J. M. 2004. *Sprechen Sie Burgenländisch? Ein Sprachführer für Einheimische und Zugereiste*. Wien. Velag Carl Ueberreuter.
- Rostás Farkas, Gy. – Karsai, E. 1991. *Cigány – magyar, magyar – cigány szótár*. Budapest. Kossuth Könyvkiadó.
- Sándor, K. 2014. *A határtalan nyelv*. Bicske. SZAK Kiadó Kft.
- Schierer, A. – Zauner, Th. 2002. *Sprechen Sie Österreichisch? Ein Sprachführer für Einheimische und Zugereiste*. Wien. Velag Carl Ueberreuter.
- Sedlaczek, R. 2014. *Wörterbuch der Alltagssprache Österreichs*. 4. Aufl. Innsbruck – Wien. Haymon Verlag.
- Zsuppán, A 2011. Végvidékek II. Osztrák idill. In: *Heti Válasz*, 2011. jan. 6.: 10–13.
- Szn. 1996: *Die neue Rechtschreibung*. Stuttgart. Dr. Josef Raabe Verlags GmbH.